

**Міністерство освіти і науки України
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди**

БІЛЕЦЬКА СВІТЛАНА АНАТОЛІЇВНА

УДК 37.034 (09) "18/19"

**МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ УЧНІВ У ПОЗАКЛАСНІЙ РОБОТІ
НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ВІДОМСТВА
МІНІСТЕРСТВА НАРОДНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ
(друга половина ХІХ – початок ХХ століття)**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Харківському національному педагогічному університеті імені Г. С. Сковороди, Міністерство освіти та науки України.

Науковий керівник: доктор педагогічних наук, професор,
член-кореспондент НАПН України
Троцько Анна Володимирівна,
Харківський національний педагогічний
університет імені Г. С. Сковороди,
проректор з науково-педагогічної та виховної роботи.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, доцент
Фазан Василь Васильович,
Полтавський національний педагогічний університет
імені В. Г. Короленка,
доцент кафедри загальної педагогіки та андрагогіки;

кандидат педагогічних наук, доцент
Корнієнко Тетяна Миколаївна,
Глухівський національний педагогічний
університет імені Олександра Довженка,
доцент кафедри соціальної педагогіки і соціальної
роботи.

Захист відбудеться «05» квітня 2017 р. о 12.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.053.04 у Харківському національному педагогічному університеті імені Г. С. Сковороди за адресою: вул. Алчевських, 29, ауд. № 216, м. Харків, 61002.

Із дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди за адресою: вул. Валентинівська, 2, ауд. № 215-В, м. Харків, 61168.

Автореферат розісланий «04» березня 2017 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л.А. Штефан

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Розбудова української держави відбувається у складних соціокультурних умовах, пов'язаних із нестабільністю суспільної ситуації, девальвацією загальнолюдських цінностей, утратою виховного ідеалу. Така ситуація негативно впливає на становлення особистості. Тому питання морального виховання молодого покоління належать до проблем загальнодержавного масштабу, що знайшли відображення в Конституції України (1996 р.), Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді (2015 р.), Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності (2000 р.), Стратегії національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016-2020 роки (2015 р.), Законах України «Про освіту» (1991 р.), «Про загальну середню освіту» (1999 р.), «Про захист суспільної моралі» (2013 р.), Національній стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року (2013 р.) та інших програмних документах.

Важлива роль у моральному вихованні учнів належить спеціально організованій виховній роботі в позанавчальний час, тобто в позакласній роботі, оскільки вона дає можливість створювати сприятливе виховне середовище для формування й розвитку особистості школяра та сприяє забезпеченню свободи прийняття ним рішення про участь у різних видах діяльності, у яких виявляється дотримання моральних норм поведінки; діалогової взаємодії з людьми різного віку й різних соціальних груп; вибору формальних і неформальних колективів тощо.

Підвищенню ефективності організації морального виховання учнів у позакласній роботі сучасних загальноосвітніх навчальних закладів, запобіганню помилок сприятиме вивчення вітчизняного досвіду організації зазначених питань, зокрема використання педагогічно цінних ідей і прогресивних напрацювань у цій галузі другої половини ХІХ – початку ХХ століття.

Спектр досліджень, які можуть слугувати базою для розв'язання проблеми морального виховання учнів у позакласній роботі є досить широким. Аналітичний огляд науково-педагогічних джерел дає підстави стверджувати, що останнім часом з'явилися дослідження, у яких аналізуються погляди видатних педагогів, філософів, психологів щодо морального виховання особистості (А. Відченко, В. Ворожбіт, Л. Генік, С. Золотухіна, І. Мицишин та інші); обґрунтовуються теоретичні засади морального виховання (І. Бех, О. Богданова, В. Лозова, І. Мар'єнко, О. Савченко, А. Троцько, І. Харламов, Г. Шевченко та інші); питання мотивації моральної поведінки й діяльності (М. Боришевський, І. Кравченко, О. Кононко, О. Леонт'єв, В. Мерлін, О. Сухомлинська, П. Якобсон); особливості формування моральних уявлень, понять і цінностей особистості (О. Докукіна, І. Зязюн, А. Сиротенко); питання виховання моральної поведінки в умовах сім'ї (Т. Алексеєнко, В. Постовий); формування моральних норм на основі християнських цінностей (Г. Ващенко, В. Фазан, К. Чорна, С. Ярмусь); висвітлення форм і методів організації морального виховання учнівської молоді в позанавчальній діяльності (В. Вихрущ, І. Вачков, В. Вербець, Л. Данилова, Т. Дем'янюк, Р. Зеленський, Т. Корнієнко, В. Оржеховська, О. Попова та інші).

Попри значну кількість наукових досліджень, які певною мірою сприяють розв'язанню порушеної проблеми, можна констатувати, що в сучасній педагогічній науці проблема еволюції питань морального виховання учнів у позакласній роботі не була предметом системного вивчення й окремого аналізу.

Актуальність дисертаційної роботи посилюється необхідністю розв'язання наявних суперечностей, що об'єктивно мають місце в системі виховання учнів:

- між накопиченим педагогічно цінним досвідом організації морального виховання учнів у позакласній роботі в другій половині XIX – на початку XX століття та відсутністю його критичного узагальнення для використання в сучасних умовах;

- між численними науковими розробками щодо організації морального виховання школярів у позакласній роботі та реальним станом вихованості учнів;

- між необхідністю оновлення змісту, форм і методів морального виховання учнів у позакласній роботі й застарілою практикою реалізації цього процесу в позанавчальній діяльності сучасних школярів.

Отже, актуальність, теоретична і практична значущість проблеми, її недостатня розробленість у науковому плані, а також потреба розв'язання наявних суперечностей зумовили вибір теми дослідження **«Моральне виховання учнів у позакласній роботі навчальних закладів відомства Міністерства народної освіти в Україні (друга половина XIX – початок XX століття)»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації є складовою комплексної програми науково-дослідної роботи кафедри історії педагогіки і порівняльної педагогіки Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди «Підвищення ефективності навчально-виховного процесу у середніх та вищих навчальних закладах» (РК № 1-200199U004104). Тема дослідження затверджена вченою радою Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (протокол № 6 від 25.10.2012) та Радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 10 від 18.12.2012 р.).

Мета дослідження полягає у здійсненні ретроспективного аналізу теоретичних питань і узагальненні досвіду морального виховання в позакласній роботі з учнями закладів відомства Міністерства народної освіти України другої половини XIX – початку XX століття для використання педагогічно цінних здобутків у сучасних загальноосвітніх навчальних закладах.

Визначена мета обумовила такі **завдання**:

1. Проаналізувати ступінь наукового осмислення питань морального виховання учнів у позакласній роботі та розкрити суть провідних дефініцій дослідження.

2. З'ясувати витoki та науково обґрунтувати етапи розвитку питань морального виховання школярів у позакласній роботі навчальних закладів відомства Міністерства народної освіти України у другій половині XIX – на початку XX століття.

3. Окреслити перспективи творчого використання педагогічно цінних ідей і досвіду щодо морального виховання учнів у позакласній роботі в досліджуваній

період в сучасних загальноосвітніх закладах України та сформулювати прогностичні тенденції подальшого розвитку зазначених питань.

Об'єкт дослідження – організація позакласної виховної роботи у загальноосвітніх закладах України (друга половина XIX – початок XX століття).

Предмет дослідження – теорія і практика морального виховання учнів у позакласній роботі навчальних закладів відомства Міністерства народної освіти України вказаного історичного періоду.

Для вирішення поставлених завдань було використано такі **методи дослідження**: загальнонаукові (аналіз наукових джерел та архівних документів, синтез, узагальнення й систематизація зібраного матеріалу), історичні (порівняльно-історичний, структурно-системний, ретроспективний, актуалізація) та хронологічні для з'ясування змісту основних понять дослідження («моральне виховання», «позакласна робота», «навчальні заклади Міністерства народної освіти України», «моральне виховання учнів у позакласній роботі») та обґрунтування етапів розвитку питань морального виховання школярів у позакласній роботі навчальних закладів відомства Міністерства народної освіти України визначеного періоду; порівняльно-аналітичні для здійснення порівняльного аналізу теоретичних положень і практики організації морального виховання учнів у позакласній роботі шкіл відомства Міністерства народної освіти України другої половини XIX – початку XX століття та в сучасних умовах; прогностичні – для актуалізації результатів дослідження в сучасних умовах та визначення прогностичних тенденцій подальшого розвитку питань, які вивчаються.

Джерельна база дослідження. У процесі історико-педагогічного пошуку використано понад **200** науково-педагогічних джерел та 51 архівну справу, зокрема документи й матеріали Центрального державного історичного архіву м. Києва (ЦДІА) (вивчено справи з фондів: ф. 707; ф. 2017; ф. 2166); Державного архіву Харківської області (ДАХО) (ф. 200; ф. 265; ф. 266; ф. 267; ф. 639; ф. 641; ф. 642; ф. 646; ф. 654; ф. 658; ф. 661; ф. 743). Досліджувались також фонди відділів рідкісної книги Центральної наукової бібліотеки АН України ім. В. Вернадського, науково-довідкової бібліотеки Центрального Державного історичного архіву м. Києва, Державної наукової бібліотеки імені В. Короленка (м. Харків), Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Джерелами дослідження є й законодавчі акти та постанови відомства Міністерства народної освіти (друга половина XIX – початок XX століття), Президента України, Верховної Ради й Кабінету Міністрів України; документи Народного комісаріату освіти України, Міністерства освіти УРСР, а саме: «Збірники наказів і розпоряджень Народного Комісаріату освіти України»; «Бюлетені Народного Комісаріату освіти України», «Інформаційні збірники Міністерства освіти України»; Укази Президента та Закони України; матеріали з'їздів, конференцій, нарад, присвячених питанням виховання особистості; статистичні дані періоду, який вивчався.

У процесі дослідження опрацьовано публікації з понад 20-ти періодичних видань, зокрема таких, як: «Вестник Европы», «Вестник воспитания», «Внешкольник», «Вопросы воспитания», «Воспитание школьников», «Журнал

Министерства Народного Просвещения», «Радянська школа», «Рідна школа», «Русская школа», «Русский начальный учитель», «Киевская старина», «Гимназия», «Журнал для воспитания», «Педагогический сборник», «Семья и школа», «Педагогический листок», «Народная школа», «Харьковский календарь при Губернском статистическом комитете», «Харьковские губернские ведомости», «Южный край», «Школьная жизнь», «Шлях освіти» та інші.

Хронологічні межі дослідження. *Нижня хронологічна межа* – 1854 рік – детермінована процесами активізації діяльності навчальних закладів, розробкою нормативно-правової бази організації позакласної виховної роботи в зазначених закладах, поширенням на тлі громадсько-педагогічного руху гуманістичних тенденцій і моральних ціннісних орієнтирів у змісті виховного процесу навчальних закладів відомства Міністерства народної освіти.

Верхня хронологічна межа – 1917 рік – визначається революційними подіями в Україні, що призвели до перегляду змісту, форм та методів організації морального виховання школярів у позакласній діяльності.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що в дисертації *вперше*:

- проаналізовано теорію і практику організації морального виховання учнів у позакласній роботі навчальних закладів відомства Міністерства народної освіти України в другій половині XIX – на початку XX століття;
- систематизовано погляди вітчизняних науковців (Л. Боголепов, Г. Ващенко, К. Вентцель, О. Водовозова, Б. Грінченко, М. Демков, О. Духнович, І. Іванов, П. Каптерев, С. Миропольський, М. Пирогов, К. Ушинський, П. Юркевич) на суть, зміст, форми та методи морального виховання школярів у позакласній роботі досліджуваного періоду;
- науково обґрунтовано етапи розвитку питань морального виховання школярів у позакласній роботі навчальних закладів відомства Міністерства народної освіти України другої половини XIX – початку XX століття (I етап – етап теоретичного обґрунтування ідей морального виховання особистості в позакласній роботі навчальних закладів відомства Міністерства народної освіти (1854–1863 рр.); II етап – етап розширення завдань і змісту морального виховання особистості в позакласній роботі навчальних закладів відомства Міністерства народної освіти (1864–1898 рр.); III етап – етап пошуку і впровадження нових форм та методів морального виховання учнів у позакласній роботі навчальних закладів відомства Міністерства народної освіти (1899–1917 рр.));
- актуалізовано теоретичні ідеї та досвід організації морального виховання учнів у позакласній роботі навчальних закладів Міністерства народної освіти досліджуваного періоду в сучасних умовах;
- визначено прогностичні тенденції подальшого розвитку питань організації морального виховання школярів у позакласній діяльності.

Поглиблено уявлення про витоки ідей організації морального виховання учнів у вітчизняній педагогічній думці та шкільній практиці.

Подальшого розвитку набули питання організації морального виховання учнів у позакласній роботі, обумовлені соціально-економічними, суспільно-політичними та організаційно-педагогічними чинниками.

Уточнено суть поняття «моральне виховання учнів у позакласній роботі» як системи заходів з морального виховання, яка полягає в цілеспрямованому формуванні моральної свідомості, розвитку морального почуття, звичок і навичок моральної поведінки учнів шляхом спеціально організованої взаємодії всіх учасників навчально-виховного процесу в позаурочний час.

До наукового обігу введено невідомі й маловідомі документи, факти (51), що доповнюють сучасні знання про зміст, форми, методи і особливості організації морального виховання учнів у позакласній роботі.

Практичне значення результатів дослідження полягає в тому, що сформульовані в результаті наукового пошуку положення й висновки сприяють цілісному відтворенню особливостей розвитку національної системи шкільної освіти та педагогічної думки другої половини ХІХ – початку ХХ століття. Результати роботи можуть слугувати підґрунтям для подальших історико-педагогічних досліджень і сприяти збереженню цінного історико-педагогічного досвіду та його подальшому творчому використанню.

Теоретичні положення дослідження *впроваджено* в навчально-виховний процес Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (довідка № 01/10-894 від 16.11.2016 р.); Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки в м. Луцьк (довідка № 03-29/02/3417 від 17.11.2016 р.); Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (довідка № 0202-1134 від 25.11.2016 р.)

Матеріали дослідження *можуть бути використані* при підготовці монографій, підручників, навчальних посібників із курсів «Педагогіка», «Історія педагогіки», «Порівняльна педагогіка», при розробці спецкурсів і спецсеминарів у педагогічних ВНЗ, а також при розробці навчальних програм та організації процесу морального виховання учнів у загальноосвітніх навчальних закладах. Окремі положення дисертації можуть бути використані при підготовці курсових і магістерських робіт, а також у системі післядипломної педагогічної освіти вчителів.

Особистий внесок автора в праці, написані у співавторстві, полягає в узагальненні досвіду роботи навчальних закладів відомства Міністерства народної освіти України з морального виховання учнів у позакласній діяльності в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття; уведенні в науковий обіг нових, неопублікованих раніше архівних документів, що збагачують сучасні знання про історію становлення та подальшого розвитку питань морального виховання школярів у позакласній роботі.

Апробація результатів дослідження. Основні результати дослідження були репрезентовані в доповідях на засіданнях кафедри історії педагогіки і порівняльної педагогіки Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (2012-2016 рр.); у доповідях і повідомленнях на міжнародних, всеукраїнських і регіональних наукових конференціях, а саме: «Наука и образование: история, тенденции, перспективы» (Донецьк, 2013 р.), «Наука України:

перспективи та потенціал» (Київ, 2013 р.), «Методологія сучасних наукових досліджень» (Харків, 2013 р.), «Педагогічна спадщина А. С. Макаренка. Минуле і сучасність» (Харків, 2014 р.), «Освіта і доля нації» (Харків, 2014 р.); «Г. С. Сковорода – видатний український філософ і просвітитель» (Харків, 2014 р.), «Науково-виховна спадщина В. О. Сухомлинського: досвід та перспективи» (Харків, 2014 р.).

Публікації. Основні положення дослідження представлено у 16 публікаціях автора (13 – одноосібні), що відбивають зміст дисертації, із них 6 статей, які опубліковано у фахових наукових виданнях України, 2 – у зарубіжному періодичному виданні, 8 – тези доповідей на конференціях.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (276 найменувань, із них – 51 архівний документ), 2 додатків (на 6 стор.). Загальний обсяг роботи становить 209 сторінок, основний зміст викладено на 177 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми, визначено об'єкт, предмет, мету, завдання й методи дослідження, його хронологічні межі, схарактеризовано джерельну базу, розкрито наукову новизну і практичне значення одержаних результатів, відображено апробацію та впровадження результатів дослідження.

У першому розділі «**Моральне виховання учнів у позакласній роботі загальноосвітніх закладів України як науково-педагогічна проблема**» на підставі аналізу історико-педагогічної літератури систематизовано ідеї та погляди педагогів на проблему морального виховання учнів у позакласній роботі, визначено суть провідних понять дослідження, з'ясовано витоки ідей організації позакласної роботи з морального виховання учнів, проаналізовано зміст, мету, завдання, принципи морального виховання учнів у позакласній роботі сучасних загальноосвітніх навчальних закладів.

Як засвідчив науковий пошук, осмислення питання, що вивчається, в історико-педагогічній літературі відбувалося у таких основних напрямках:

- зміст діяльності Міністерства народної освіти досліджуваного періоду (С. Рождественський, Г. Фальборк, В. Чарнолуський, М. Чехов);
- особливості організації виховної роботи поза межами класу і школи (І. Альошинцев, О. Кірдан, Т. Корнієнко, Н. Кудикіна, О. Куплятьський, О. Лусік, Г. Лях, Г. Пустовіт, Л. Руденко, С. Сірополка);
- зміст, форми і методи організації позакласної виховної роботи з формування моральності у дітей у різних типах шкіл досліджуваного періоду (С. Миропольський, О. Ліхачова, М. Черепніна, М. Чехов, Б. Веселовський, О. Водовозова);
- питання морального виховання особистості в історії педагогічної думки (А. Відченко, В. Ворожбіт, М. Євтух, С. Золотухіна, К. Каліна, І. Ковальчук, С. Кривоніс, О. Жаданова, В. Фазан, Р. Яковишин, Ю. Щербяк);
- питання національної освіти та виховання учнівської молоді (І. Білецька, О. Васильєва, В. Лозова, І. Назарко, Н. Побірченко, Л. Степаненко, Г. Тарасенко, А. Троцько, І. Харламов);

- організація морального виховання учнів загальноосвітніх навчальних закладів у процесі позаурочних занять (О. Гордійчук, О. Матвієнко, В. Попов, О. Попова, К. Плівачук, А. Сембрат, А. Терещук).

Проведений аналіз наукових праць засвідчив, що до сьогодні немає ґрунтовних досліджень, які охопили б у цілому проблему морального виховання учнів у позакласній роботі навчальних закладів відомства Міністерства народної освіти України другої половини ХІХ – початку ХХ століття, що й зумовило науковий пошук в обраному напрямі.

На основі вивчення науково-педагогічної літератури (А. Кузьмінський, Л. Лазарчук, В. Лозова, М. Фіцула та ін.) моральне виховання учнів у позакласній роботі визначено як систему заходів з морального виховання, яка полягає в цілеспрямованому формуванні моральної свідомості, розвитку морального почуття, звичок і навичок моральної поведінки учнів шляхом спеціально організованої взаємодії всіх учасників навчально-виховного процесу в позаурочний час.

Аналіз науково-педагогічної літератури та архівних матеріалів дає можливість стверджувати, що до навчальних закладів Міністерства народної освіти досліджуваного періоду належали: парафіяльні училища, які призначалися для дітей найнижчих станів; повітові училища для дітей дворян, купців, державних службовців, заможних ремісників; народні училища (сільські), однокласні та двокласні училища; міські училища (з 1912 року вищі початкові училища); класичні повітові гімназії, чоловічі та жіночі гімназії, неповні прогімназії – найпоширеніший тип середньої школи; ліцеї, університети – вищі навчальні заклади.

У відповідності до предмету дослідження в дисертації проаналізовано зміст, форми та методи організації морального виховання у позакласній діяльності учнів початкової та середньої школи.

У процесі наукового пошуку з'ясовано, що ідея організації морального виховання учнів у позакласній роботі вітчизняних навчальних закладів бере свої витoki з часів Київської Русі, з того моменту, коли провідний діяч софійської вищої школи митрополит Іларіон увів поняття Закону і Благодаті та акцентував увагу на необхідності виховання в молодого покоління бажання й готовності захищати рідну землю.

Установлено, що розвитку ідей морального виховання учнів у позакласній роботі сприяли: діяльність шкіл «книжного учіння»; праці І. Золотоустого («Златоструй» і «Ізмарагд»), Володимира Мономаха («Повчання Володимира Мономаха»), який пропагував такі моральні чесноти та цінності, як: «помірність в усьому, поступливість, працьовитість, послух і покора старим, повага до прав молодих, цінності родинного життя (подружня вірність, піклування про дітей, пам'ять про предків)»; діяльність шкіл грамоти ХV – ХVІ ст., котрі крім загальноосвітніх навичок із читання, письма, лічби, долучали учнів до елементів народної культури; братських шкіл, які особливу увагу в організації морального виховання учнів відводили особистості вчителя, що був взірцем моральності, організовував позакласні бесіди повчального характеру, проповіді у святкові й вільні від занять дні; діяльність Г. Смотрицького в Острозькій школі-академії, який популяризував ідеї національно спрямованого морального виховання підростаючого

покоління і організував Острозький гурток; діяльність ректора Львівської братської школи І. Борецького, котрий вимагав спиратися на науку як основу доброчесності, привчав учнів пояснювати читання, розмірковувати й розуміти мудре письмо; організація молодечих братств, які разом зі старшими опікувалися хворими, каліками, вбогими, братськими бібліотеками, займалися місіонерською діяльністю, сліdkували за «добрим моральним життям» своїх членів і в разі важливих порушень проводили «братський суд».

З'ясовано, що суттєвий внесок у розробку ідеї становлення морального виховання підростаючого покоління в позакласній роботі зробили українські просвітники, а саме: І. Гізель (в організації позакласної роботи з морального виховання спирався на інтереси дітей, їх внутрішній та соціальний досвід), Я. Ковельський (сформулював, які саме моральні якості особистості, темпераменту й характеру визначають цінність людини, характеризують її доброчесність), І. Копинський (пропонував орієнтувати взаємодію вихованців і наставників у позанавчальний час на позбавлення станів пригніченості, афекту, безпристрасності та апатії), Ф. Прокопович (розробив інструкції щодо організації позакласної роботи учнів), Є. Славинецький (писав повчання в яких засуджував лицемірство, любов до грошей, невігластво), Г. Сковорода (пропагував виховання високих моральних якостей особистості – совісті, доброчесності, розумових здібностей, доброї волі) та ін.

У другому розділі «**Етапи розвитку ідей морального виховання учнів у позакласній роботі навчальних закладів відомства Міністерства народної освіти (друга половина ХІХ – початок ХХ століття)**» на підставі вивчення й аналізу історико-педагогічної літератури, архівних джерел, нормативних документів офіційних органів державної влади, тогочасної періодичної преси визначено й науково обґрунтовано етапи розвитку морального виховання в позакласній роботі навчальних закладів Міністерства народної освіти досліджуваного періоду.

Критеріями визначення етапів були суспільно-політичні, соціально-економічні й організаційно-педагогічні чинники, що зумовили переосмислення мети, завдань, змісту, принципів, форм і методів морального виховання учнів у позакласній роботі навчальних закладів відомства Міністерства народної освіти досліджуваного періоду.

Перший етап (1854–1863 рр.) у дослідженні визначено як *етап теоретичного обґрунтування ідей морального виховання особистості в позакласній роботі навчальних закладів відомства Міністерства народної освіти*. На досліджуваному етапі Міністерством народної освіти були прийняті важливі нормативні документи, які визначали та регламентували діяльність навчальних закладів та організацію навчально-виховного процесу в них: «Положення про жіночі училища відомства Міністерства народної освіти» (1858 р., 1860 р.), «Штати гімназій та повітових училищ Міністерства народної освіти» (1859 р.). У відповідності з зазначеними нормативними документами до навчальних закладів відомства Міністерства народної освіти на першому етапі належали: заклади початкової освіти, які були представлені парафіяльними (однорічними, сільськими), повітовими (дворічними, міськими) училищами); заклади середньої освіти – класичні гімназії; жіночі училища.

Як свідчать наукові джерела, суттєвий внесок у справу розробки теоретичних питань морального виховання учнів у позакласній роботі навчальних закладів на етапі, який вивчається, зробили О. Духнович, М. Пирогов, К. Ушинський, Т. Шевченко, П. Юркевич та інші. Дослідники пропонували з метою виховання високоморальної, працьовитої, добродійної людини, забезпечення її повноцінного тілесного і духовного зростання вводити в освітні заклади «християнські істини та розумні розваги» (О. Духнович, П. Юркевич).

У процесі наукового пошуку з'ясовано, що О. Духнович сформулював педагогічно цінні якості, якими повинен володіти учитель для успішної організації морального виховання учнів у позанавчальний час. До провідних якостей фахівець відносив: любов до цієї справи; лагідність, повагу, твердий характер; «необхідність любити своїх учнів і вміти заслужити їхню любов»; «повагу до доброго порядку»; прагнення розвивати індивідуальні і творчі здібності школярів, здатність до самопожертви, відданість своєму народу, Батьківщині. Т. Шевченко визначив ідеал виховання особистості і засоби такого виховання (творчість, праця, музика). Під ідеалом він розумів людину з багатогранними знаннями і високими моральними рисами, чесну, працьовиту, добру, з почуттям гідності та громадянськості, яка здатна застосовувати свої знання на практиці, цінує мистецтво, любить працю.

М. Пирогов із метою морального вдосконалення особистості запропонував методіку проведення літературних бесід у школі в позанавчальний час. Для учнівських роздумів пропонувалися теми, які сприяли вихованню в учнів моральних якостей, формували моральні цінності і збагачували знаннями («Моральність у народних казках», «Характеристика Володимира Мономаха за його «Повчанням», «Гарна книга як шлях до істини і добра» тощо).

На підставі всебічного аналізу значного масиву наукових джерел встановлено, що характерними ознаками цього етапу були: формулювання *мети* морального виховання особистості (полягала у формуванні «цілісної, досконалої в гуманістичному плані особистості», підготовці активної людини, суспільного діяча, захисника інтересів народу); чітке визначення його основних *завдань* (розвиток у школярів почуття патріотизму, любові до праці, справедливості; виховання в учнів дисциплінованості, розуміння життєвої значущості моралі; формування установки на вироблення моральної самосвідомості (совісті); вироблення стимулів подальшого морального саморозвитку; виховання моральної стійкості, бажання й уміння протистояти злу, спокусі самовиправдання при порушенні загально визнаних моральних вимог; навіювання правил пристойності і ввічливості, любові до праці й серйозного ставлення до своїх обов'язків; спонування до прояву милосердя і діяльної любові до людей); окреслення найбільш дієвих *форм* та *методів* морального впливу (організація розумних розваг школярів, проведення літературних бесід, організація суспільно-корисної праці).

Аналіз архівних джерел (постанови, циркуляри, положення, протоколи, звіти навчальних закладів) свідчить про те, що в діяльності парафіяльних та повітових училищ, класичних гімназій широке використання отримали такі форми і методи морального впливу на учня у позакласній роботі, як: проповіді, повчальні притчі, пояснення заповідей, літературні бесіди на морально-етичні теми, позакласне

«душекорисне читання», спів у церковному хорі, відвідування церкви в святкові та у недільні дні, участь у молебнях, вивчення правил ввічливості, виконання народних пісень, відвідування музеїв, виставок, проведення екскурсій тощо.

У цілому позитивно оцінюючи розвиток морального виховання учнів у позакласній роботі навчальних закладів відомства Міністерства народної освіти, звертаємо увагу і на недоліки, які мали місце на визначеному етапі, а саме: відчуженість школи від родини; неуважне ставлення до індивідуальних особливостей дітей, їх психічного і фізичного здоров'я; важке матеріальне становище шкіл (в основному всі витрати з організації позакласної роботи школярів покривалися за рахунок батьків та благодійних товариств і організацій).

Другий етап (1864–1898 рр.) схарактеризовано як *етап розширення завдань і змісту морального виховання особистості в позакласній роботі навчальних закладів відомства Міністерства народної освіти*.

У процесі наукового пошуку виявлено, що на вказаному етапі Міністерством народної освіти було прийнято низку важливих нормативно-правових документів: «Положення про початкові народні училища» (1864 р.), «Статут гімназій і прогімназій» (1864 р.), які суттєво вплинули на реформування навчальних закладів, підпорядкованих Міністерству народної освіти. Слід наголосити на тому, що в указаний історичний період було значно розширено мережу початкових і середніх навчальних закладів. До початкових шкіл відомства Міністерства народної освіти на визначеному етапі належали: міські училища – однокласні (3 відділення по 2 роки), двокласні (1-й клас – 4 роки, 2-й клас – 2 роки), трикласні (3 класи по 2 роки), чотирикласні (1–2-й клас по 2 роки, 3–4-й клас по 1 року), однокласні повітові училища (3 відділення по 1 року), двокласні повітові училища (1-й клас – 4 роки, 2-й клас – 2 роки); початкові народні училища, початкові народні училища з додатковим курсом предметів: однокласні (3 роки), двокласні (5 років); сільські училища – однокласні (2 роки), двокласні (4 роки). До навчальних закладів середньої освіти відомства Міністерства народної освіти належали гімназії та прогімназії.

Установлено, що на досліджуваному етапі, суттєвий внесок у розширення завдань і змісту морального виховання особистості в позакласній роботі здійснили К. Вентцель, О. Верніус, М. Дебольський, М. Демков, П. Каптерев, С. Миропольський, М. Сумцов.

Так, М. Демков визначив чинники, які впливають на моральний розвиток особистості, поділивши їх на реальні (держава, сім'я, суспільство) і духовні (релігія, книги, наука, мистецтво), а також висунув ідею щодо необхідності у визначенні змісту морального виховання учнів використовувати загальнолюдські, національні та індивідуально-особистісні цінності. С. Миропольський сформулював умови за яких система морального виховання учнівської молоді буде ефективною: побудова навчання й виховання на засадах християнської моралі; «розумна» організація шкільного життя; майстерність учителя, сформованість у нього морально-вольових і професійних якостей; взаємозв'язок школи, сім'ї і суспільства. Питанням організації позашкільної роботи учнів, проведенню їх змістовного дозвілля, яке сприяє моральному вихованню особистості, присвятив свої праці О. Віреніус. Так, у статті

«Розподіл навчального часу», педагог, обґрунтовуючи значення вільного часу в житті підростаючого покоління, запропонував розроблений ним детальний розпорядок дня учня.

Установлено, що педагоги досліджуваного етапу (К. Вентцель, О. Верніус, М. Дебольський, М. Демков, П. Каптерев, С. Миропольський) конкретизували *мету* морального виховання учнів у позакласній роботі (виховання людини-християнина, яка прагне внутрішнього особистого духовного вдосконалення, людини-громадянина, яка має «обов'язок виконання зобов'язань перед державою, країною, народом»), розширили його *зміст* (моральне виховання дітей та юнацтва у позакласній роботі було спрямоване на оволодіння ними соціальними (ставлення до інших людей, до праці, до природи) і духовними (до себе, до Бога) відносинами) і *завдання* (виховання в учнів поваги та любові до істини; заохочення їх до правдивості; розвиток почуття моральної відповідальності; формування витримки та стриманості; єдність школи і сім'ї; розвиток сильного морального характеру; «виховання людини культури, гуманної, духовної, самостійної, творчої, яка реалізує свій особистісний і моральний потенціал у різних сферах активної діяльності»; формування національної самосвідомості учня); обґрунтували основні принципи його організації (принцип самодіяльності, морального обов'язку, любові, природвідповідності, культуровідповідності, гармонії, слідування національній логіці, ненасильницького виховання, єдності виховання і навчання).

На підставі публікацій у періодичній пресі («Вестник воспитания», «Вопросы воспитания», «Журнал Министерства Народного Просвещения», «Педагогический сборник», «Семья и школа»), досвіду діяльності початкових і середніх навчальних закладів з'ясовано, що на зазначеному етапі було збагачено *форми і методи* морального виховання учнів у позакласній роботі (бесіда, переконання, розповідь, наказ, пояснення, доручення, диспут, культивування добрих учинків, привчання, приклад, колективна справа, методи змагання, заохочення («нагорода»), покарання, заборона, громадська думка, товариський суд, учнівські гуртки, народні читання, індивідуальні бесіди, відвідування учнів удома, сумісні засідання педагогічних рад батьків і вчителів, проведення свят, вечорів; читання кращих зразків світової художньої літератури, історичних книг, Біблії; шефство старших учнів над молодшими; колективні ігри).

До недоліків організації морального виховання учнів у позакласній роботі на досліджуваному етапі віднесено: застосування до учнів методу покарань (зокрема тілесних); цілодобовий нагляд за учнями; неузгодженість дій школи, сім'ї та суспільства; незадовільна організація виховання в сім'ї; недостатня кількість педагогічних товариств, бібліотек, музеїв, закладів позашкільної освіти.

Третій етап (1899–1917 рр.) представлено як *етап пошуку і впровадження нових форм та методів морального виховання учнів у позакласній роботі навчальних закладів Міністерства народної освіти*.

З'ясовано, що на цьому етапі, у Циркулярі міністра М. Боголепова (1899 р.) і двох Рескриптах Миколи II на ім'я П. Ванновського і Г. Зегнера (1901 р., 1902 р.) було порушено питання про необхідність коригування форм і методів виховної роботи школи (перевага надавалася груповим, ланковим формам, екскурсіям, роботі

органів учнівського самоврядування тощо). До закладів відомства Міністерства народної освіти визначеного етапу, як свідчить дослідження М. Чехова, належали: початкові народні училища (міські та сільські, однокласні та двокласні), утримувані за рахунок державної скарбниці (об'єднані з різних типів) та на кошти міської управи. До закладів середньої освіти належали жіночі, чоловічі, класичні гімназії та прогімназії.

Означений етап, порівняно з попереднім, ознаменувався появою досліджень, присвячених формуванню моральності школярів у позакласній роботі, змістовно поєднаній з навчальною (К. Победоносцев, З. Синиця та ін.); визначенню чітких правил поведінки учнів на заняттях і під час перерв за принципом поєднання свободи і дисциплінованості; вихованню в учнів внутрішньої дисципліни, яка полягала у свідомому підпорядкуванні встановленому порядку; виробленню у школярів християнської доброчесності (І. Огієнко); перегляду завдань навчальних закладів щодо морального виховання особистості у позакласній роботі (дисциплінування людської душі; необхідність оволодіння вмінням любити, прощати, творити добро, знаходити радість у праці; бути милосердним, уміти боротися зі злом); зосередженню уваги на п'яти доброчинностях – правдивість, справедливість, помірність, мужність і слухняність, а також спонуканню учнів до надії, любові, натхнення (М. Демков, Д. Коропчевський); переліку груп громадянських обов'язків учнів, а саме: громадянин повинен морально й легально шанувати закони своєї Батьківщини й виконувати всі громадянські обов'язки в ній; дбати про добрий стан своєї держави в політичному, економічному, духовному й культурному аспектах; брати участь у виборах, сплачувати податки, служити у війську (Д. Коропчевський).

Дослідження довело, що на визначеному етапі науковцями (Л. Боголепов, І. Іванов, К. Вентцель, П. Каптерев, М. Новіков, К. Победоносцев, З. Синиця), у порівнянні з попереднім етапом, було збагачено *завдання* морального виховання учнів у позакласній роботі (визнання доцільності творчого самовираження особистості в процесі суспільно-корисної праці; поширення ідеї необхідності виховання волі, розвитку вольового характеру; усунення в дітях тих гріховних схильностей, які були закладені в сім'ї; розвиток волі, терпіння, привчання до порядку і старанності; виховання лідерства в учнівському колективі; профілактика дитячої аморальності й бездуховності; виховання життєвого оптимізму, фізичне й моральне вдосконалення особистості, розвиток працьовитості; формування досвіду доброчинної діяльності).

Виконанню поставлених завдань сприяло й започаткування на даному етапі нових *форм* (учнівське самоврядування, участь учнів у симфонічних зібраннях, проведення балів для учнів, творчі конкурси, організація літніх виховних колоній, проведення позакласних літературно-музичних вечорів та ранків) та *методів* (методи самовиховання: самопереконавання, вправа, самокорекція) морального виховання особистості в позакласній роботі. Ці заходи були спрямовані на моральний розвиток учнів, формування в них кращих моральних якостей.

На підставі аналізу періодичних видань («Вестник воспитания», «Внешкольник», «Вопросы воспитания», «Воспитание школьников», «Журнал

Міністерства Народного Просвещения», «Гимназия»), методичних матеріалів, звітів і положень до позитивних тенденцій розвитку позакласної роботи з морального виховання на досліджуваному етапі можна віднести: організацію культурного дозвілля учнів у період літніх канікул з метою розвитку в них духовних інтересів, самостійності; проведення екскурсій; організацію занять за інтересами; науково-популярні читання в позаурочний час; додаткові заняття з тими, що відстають, у недільні та святкові дні; появу класних наставників; розробку матеріалів для учителів, які фактично здійснювали виховання не лише в процесі навчання, але і у позаурочний час. У цих матеріалах містилися рекомендації про розвиток особистості учнів, їх моральне виховання, застосування гуманних методів педагогічної дії.

Як свідчать архівні джерела, зокрема звіти класних наставників, звіти директорів навчальних закладів, протоколи педагогічних рад гімназій досліджуваного етапу позакласна робота, на відміну від попереднього, була невід'ємною складовою навчально-виховного процесу.

Водночас варто звернути увагу й на недоліки, що перешкождали розвитку морального виховання учнівської молоді на цьому етапі: використання системи досить суворих покарань; незацікавленість влади в самостійності вибору учителями форм та методів морального виховання; поширення в учнівському колективі таких явищ, як гра в азартні ігри, куріння, вживання алкоголю.

У третьому розділі **«Творче використання педагогічних ідей і досвіду організації морального виховання учнів минулих років у позакласній роботі сучасної школи»** на підставі вивчення прогресивних напрацювань з питань організації морального виховання учнів у позакласній роботі навчальних закладів Міністерства народної освіти в Україні на різних етапах досліджуваного періоду (друга половина XIX – початку XX ст.) окреслено перспективи творчого використання педагогічно цінних ідей та сформульовано прогностичні тенденції подальшого розвитку зазначених питань в Україні.

У дослідженні з'ясовано, що на вивчення й творче використання заслуговують педагогічно цінні напрацювання досліджуваного періоду з питань організації морального виховання учнів у позакласній роботі навчальних закладів Міністерства народної освіти в Україні, а саме: вимоги до вчителя-організатора морального виховання учнів (любов до цієї справи; лагідність, повага, твердий характер; необхідність любити своїх учнів і вміти заслужити їхню любов; здатність до самопожертви, відданість своєму народу, Батьківщині); форми організації морального виховання учнів у позаурочний час (душекорисне читання, проведення літературних вечорів і ранків, бесіди на морально-етичні теми; організація народних ігор та забав, проведення національних українських свят, видання шкільних газет і журналів та деякі інші); визначення чітких правил поведінки учнів на заняттях і під час перерв; уведення до шкільного курсу такої дисципліни, як етика поведінки; тісна співпраця школи й сім'ї; обладнання спеціальних кімнат для проведення індивідуальних бесід, особистих роздумів учня; організація суспільно-корисної праці та колективних творчих справ; шефство-настанництво старших учнів над молодшими; зосередження уваги вчителів на вихованні в учнів п'яти

добродійностей – правдивість, справедливість, помірність, мужність і слухняність та деякі інші.

У дослідженні визначено прогностичні тенденції щодо подальшого розвитку питань морального виховання учнів у позакласній роботі в Україні, а саме: поєднання колективного та індивідуального виховання учнів; упровадження нових і вдосконалення вже відомих форм і методів морального виховання учнів у позакласній роботі; організація педагогічної просвіти та консультування батьків з питань морального виховання дітей і молоді; широке використання індивідуального підходу до організації морального виховання учнів; використання педагогічно цінного передового досвіду в сучасній педагогічній практиці.

Узагальнення результатів історико-педагогічного пошуку дає підстави для таких **висновків**:

1. У дисертації відповідно до мети й завдань дослідження простежено розвиток питань морального виховання учнів у позакласній роботі навчальних закладів відомства Міністерства народної освіти другої половини ХІХ – початку ХХ століття та представлено його у вигляді ретроспективного цілісного аналізу теоретичних питань та досвіду.

Аналіз джерел із теми дослідження доводить, що питання, які розглядаються в історичній ретроспективі, донині не були предметом наукового вивчення.

Поняття «моральне виховання учнів у позакласній роботі» трактуємо як систему заходів з морального виховання, яка полягає в цілеспрямованому формуванні моральної свідомості, розвитку морального почуття, звичок і навичок моральної поведінки учнів шляхом спеціально організованої взаємодії всіх учасників навчально-виховного процесу в позаурочний час.

2. З'ясовано, що в історії вітчизняної педагогічної думки становленню та подальшому розвитку питань морального виховання учнів у позакласній роботі сприяли: діяльність шкіл «книжного учіння», церковних шкіл грамоти, братських шкіл та Києво-Могилянської академії; праці митрополита Іларіона, І. Золотоустого, Володимира Мономаха, організація молодечих братств, вивчення поглядів українських просвітників (І. Борецького, І. Гізеля, Я. Ковельського, І. Копинського, Ф. Прокоповича, Є. Славинецького, Г. Сковороди, Г. Смотрицького та ін.).

Виходячи з особливостей суспільно-політичних, соціально-економічних та організаційно-педагогічних чинників, що зумовили переосмислення мети, завдань, змісту, принципів, форм і методів морального виховання учнів у позакласній роботі навчальних закладів відомства Міністерства народної освіти, науково обґрунтовано три етапи розвитку питань, які вивчаються, в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття.

Установлено, що для етапу теоретичного обґрунтування ідей морального виховання особистості в позакласній роботі навчальних закладів відомства Міністерства народної освіти (1854–1863 рр.) було притаманне: прийняття важливих нормативних документів, які регламентували діяльність навчальних закладів та організацію навчально-виховного процесу в них; визначення науковцями педагогічно цінних якостей, якими повинен володіти учитель для успішної організації морального виховання учнів у позанавчальний час; правильне

визначення мети і завдань морального виховання учнів у позакласній роботі; окреслення найбільш дієвих форм та методів морального впливу на особистість.

Другий етап – етап розширення завдань і змісту морального виховання особистості в позакласній роботі навчальних закладів відомства Міністерства народної освіти (1864–1898 рр.) – був пов'язаний із: суттєвим збільшенням мережі початкових і середніх навчальних закладів; активною розробкою науковцями (К. Вентцель, О. Верніус, М. Дебольський, М. Демков, П. Каптерев, С. Миропольський, М. Сумцов та ін.) теоретичних питань морального виховання особистості в позакласній роботі шкіл; визначенням чинників, які впливають на моральний розвиток особистості; формулюванням умов ефективності системи морального виховання учнівської молоді; конкретизацією мети морального виховання учнів у позакласній роботі, розширенням його змісту і завдань; обґрунтуванням провідних принципів морального виховання учнів; збагаченням форм і методів морального виховання учнів у позакласній роботі.

З'ясовано, що наступний етап – етап пошуку і впровадження нових форм та методів морального виховання учнів у позакласній роботі навчальних закладів Міністерства народної освіти (1899–1917 рр.) – характеризується: порушенням питань про необхідність коригування форм і методів виховної роботи школи взагалі та організації морального виховання учнів у позакласній роботі зокрема; визначенням чітких правил поведінки учнів на заняттях і під час перерв; визнанням позакласної роботи невід'ємною складовою навчально-виховного процесу; переглядом завдань школи щодо морального виховання особистості в позаурочний час; започаткуванням і впровадженням нових форм та методів морального виховання особистості в позакласну роботу.

3. Доведено, що творчого використання у сучасних умовах потребують такі педагогічно цінні ідеї та практичні набутки навчальних закладів відомства Міністерства народної освіти другої половини XIX – початку XX століття щодо організації морального виховання учнів у позакласній роботі, як: душекорисне читання; організація активного дозвілля учнів; проведення літературних вечорів і ранків, бесіди на морально-етичні теми; організація суспільно-корисної праці; шефство старших учнів над молодшими, введення до шкільного курсу таких тем як етика поведінки, норми моралі та деякі інші.

До прогностичних тенденцій подальшого розвитку питань морального виховання учнів у позакласній роботі в Україні належать: поєднання колективного та індивідуального виховання школярів; упровадження нових і вдосконалення вже відомих форм і методів морального впливу на особистість у позакласній роботі; використання педагогічно цінного передового досвіду в сучасній шкільній практиці та деякі інші.

Проведене дослідження не вичерпує всіх питань, пов'язаних із організацією морального виховання школярів у позакласній роботі. Перспективними можуть бути: порівняльний аналіз питань організації морального виховання школярів на різних етапах розвитку суспільства; пошук і обґрунтування соціально-педагогічних чинників і умов, що впливають на успішну організацію морального виховання дітей та молоді.

Основні положення дослідження відображені в таких наукових публікаціях:

I. Наукові праці, в яких викладені основні результати роботи:

1. Білецька С. А. Історично складені особливості співпраці церкви і школи в організації позакласної роботи з морального виховання дітей / С. А. Білецька // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах : зб. наук. пр. – Запоріжжя : ПКУ, 2013. – Вип. 31 (84). – С. 10-18.
2. Білецька С. А. Розробка проблеми морального виховання у позакласній роботі з учнями загальних шкіл в історичних джерелах (до 1917) / С. А. Білецька // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах : зб. наук. пр. – Запоріжжя : ПКУ, 2013. – Вип. 32 (85). – С. 16-21.
3. Білецька С. А. До питання сутності морального виховання у позакласній роботі (історичний підхід) / С. А. Білецька // Теорія та методика навчання та виховання: зб. наук. пр. – Х. : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2014. – Вип. 35. – С. 5-13.
4. Білецька С. А. Спільна діяльність родини і школи як умова морального виховання учнів у позакласній роботі шкіл відомства Міністерства народної освіти України у другій половині XIX ст. / С. А. Білецька // Теорія та методика навчання та виховання: зб. наук. пр. – Х. : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2014. – Вип. 36. – С. 23-30.
5. Biletska S. Moral education in extracurricular work of general schools of Ukrainian provinces in 1850-1860 years / S.Biletska // Austrian Journal of Humanities and Social Sciences : Scientific journal. – Vienna, Austria, 2015. – № 3-4 (March-April), Vol. 1. – P. 78-83.
6. Білецька С. А. Витоки морального виховання учнів у позакласній роботі / С. А. Білецька // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах : зб. наук. пр. – Запоріжжя : ПКУ, 2016. – Вип. 49 (102). – С. 8-15.
7. Білецька С. А. Гуманістична спрямованість морального виховання дітей: історичний дискурс / С. А. Білецька, В. В. Ворожбіт, А. І. Ігнатієва // Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. – Серія: Педагогіка. – Івано-Франківськ : ПНУ імені Василя Стефаника, 2013. – Вип. XLVIII. – С. 61-66.
8. Білецька С. А. Зміст духовно-морального виховання учнів загальних шкіл України у середині XIX ст. / С. А. Білецька, В. В. Ворожбіт // Проблеми сучасної педагогічної освіти. – Серія Педагогіка і психологія. – Ялта : ГПУ – 2013, С. 93-99.

II. Опубліковані праці апробаційного характеру:

9. Білецька С. А. Тенденції розробки проблеми морального виховання учнів загальних шкіл в Україні наприкінці XIX – початку XX століття) / С. А. Білецька // Наука України. Перспективи та потенціал : матеріали VIII Всеукр. наук.-практ. заочної конф. (м. Київ, 29-30 вересня 2013 р.) / Всеукраїнське громадське партнерство «Нова освіта» – К. : 2013. – С. 36-38.

10. Білецька С. А. Розвиток ідей морального виховання учнівської молоді в контексті прогресивної педагогіки початку ХХ століття / С. А. Білецька // «Наука и образование: история, тенденции, перспективы» : материалы седьмой Междунар. науч.-практ. конф. (г. Донецк, 15-17 сентября 2013 г.). – 2013. – № 16 (Т.1). – С. 17-19.
11. Білецька С. А. Співробітництво церковних установ і шкіл / С. А. Білецька // Методологія сучасних наукових досліджень : матеріали Х наук.-практ. конф. молодих учених (м. Харків, 24-25 жовтня 2013 р.). – Х. : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2013. – С. 15-16.
12. Білецька С. А. Повага до особистості – ключова умова педагогічної концепції А. С. Макаренка / С. А. Білецька // Педагогічна спадщина А. С. Макаренка. Минуле і сучасність : матеріали студентської наук.-практ. конф. – Х. : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2013. – С. 5-8.
13. Білецька С. А. Три завдання виховання Г. С. Сковороди у контексті сучасних теорій / С. А. Білецька // Г. С. Сковорода – видатний український філософ і просвітител (до 220 річниці з дня смерті Г. С. Сковороди) : матеріали наук.-практ. конф. – Х. : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2014. – С. 4-8.
14. Білецька С. А. Елементи світоглядних засад морального виховання у спадщині Г.Сковороди / С. А. Білецька // Освіта і доля нації : матеріали XV Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 26-27 вересня 2014 р.). – Х. : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2014. – С. 47-50.
15. Білецька С. А. В. Сухомлинський про цільові, змістові компоненти морального виховання дітей / С. А. Білецька // Науково-виховна спадщина В. О. Сухомлинського: досвід та перспективи : матеріали наук.-практ. конф. – Х.: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2014. – С. 7-12.
16. Білецька С. А. Моральне виховання дітей в гімназичних гуртках: історичний аспект / С. А. Білецька, В. В. Ворожбіт // Сучасний соціокультурний простір : матеріали наук.-практ. Інтернет-конф. – К., 2013. – С. 4-8.

АНОТАЦІЇ

Білецька С. А. Моральне виховання учнів у позакласній роботі навчальних закладів відомства Міністерства народної освіти в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ століття). – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. – Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди МОН України. – Харків, 2017.

У дослідженні розглянуто теоретичні питання і досвід організації морального виховання учнів у позакласній роботі навчальних закладів відомства Міністерства народної освіти в Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття. Науково обґрунтовано етапи розвитку зазначених питань: І етап – етап теоретичного обґрунтування ідей морального виховання особистості в позакласній роботі навчальних закладів відомства Міністерства народної освіти (1854–1863 рр.); ІІ етап – етап розширення завдань і змісту морального виховання особистості в позакласній

роботі навчальних закладів відомства Міністерства народної освіти (1864–1898 рр.); III етап – етап пошуку і впровадження нових форм та методів морального виховання учнів у позакласній роботі навчальних закладів Міністерства народної освіти (1899–1917 рр.); актуалізовано теоретичні ідеї та досвід організації морального виховання учнів у позакласній роботі навчальних закладів Міністерства народної освіти досліджуваного періоду в сучасних умовах; визначено прогностичні тенденції подальшого розвитку питань організації морального виховання школярів у позакласній діяльності; уведено до наукового обігу нові, раніше не використовувані для вивчення означеної проблеми архівні документи.

Ключові слова: моральне виховання, позакласна робота, учні, моральні якості, форми виховання, методи виховання, навчальні заклади.

Белецкая С. А. Нравственное воспитание учащихся во внеклассной работе учебных заведений ведомства Министерства народного просвещения в Украине (вторая половина XIX – начало XX века). – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.01 – общая педагогика и история педагогики. – Харьковский национальный педагогический университет имени Г. С. Сковороды МОН Украины. – Харьков, 2017.

В диссертации в соответствии с целью и задачами исследования представлено развитие вопросов нравственного воспитания учащихся во внеклассной работе учебных заведений ведомства Министерства народного просвещения второй половины XIX – начала XX века и представлено его в виде ретроспективного целостного анализа теоретических вопросов и опыта.

Понятие «нравственное воспитание учащихся во внеклассной работе» трактуем как систему мероприятий по нравственному воспитанию, которая заключается в целенаправленном формировании нравственного сознания, развитии нравственного чувства, привычек и навыков нравственного поведения учащихся путем специально организованного взаимодействия всех участников учебно-воспитательного процесса во внеурочное время.

Установлено, что в истории отечественной педагогической мысли становлению и дальнейшему развитию вопросов нравственного воспитания учащихся во внеклассной работе способствовали: деятельность школ «книжного учения», церковных школ грамоты, братских школ и Киево-Могилянской академии; труды митрополита Иллариона, И. Златоуста, Владимира Мономаха, организация юношеских братств, изучение взглядов украинских просветителей (И. Борецкого, И. Гизеля, Я. Ковельского, И. Копинского, Ф. Прокоповича, Е. Славинецкого, Г. Сковороды, Г. Смотрицкого и др.).

Исходя из особенностей общественно-политических, социально-экономических и организационно-педагогических факторов, обусловивших переосмысление целей, задач, содержания, принципов, форм и методов нравственного воспитания учащихся во внеклассной работе учебных заведений ведомства Министерства народного просвещения, научно обоснованно три этапа развития изучаемых вопросов во второй половине XIX – начале XX века.

Установлено, что этапу теоретического обоснования идей нравственного воспитания личности во внеклассной работе учебных заведений ведомства Министерства народного просвещения (1854–1863 гг.) были присущи: принятие важных нормативных документов, регламентирующих деятельность учебных заведений; определение учеными педагогически ценных качеств, которыми должен обладать учитель для успешной организации нравственного воспитания учащихся во внеурочное время; правильное определение целей и задач нравственного воспитания учащихся во внеклассной работе; определение наиболее эффективных форм и методов нравственного воздействия на личность.

Второй этап – этап расширения задач и содержания нравственного воспитания личности во внеклассной работе учебных заведений ведомства Министерства народного просвещения (1864–1898 гг.) – был связан с: значительным расширением сети начальных и средних учебных заведений; активной разработкой учеными (К. Вентцель, А. Верниус, М. Дебольский, М. Демков, П. Каптерев, С. Миропольский, М. Сумцов) теоретических вопросов нравственного воспитания личности во внеклассной работе школ; конкретизацией цели нравственного воспитания учащихся во внеклассной работе, расширением его содержания и задач; обоснованием ведущих принципов нравственного воспитания учащихся; обогащением форм и методов нравственного воспитания учащихся во внеклассной работе.

Следующий этап – этап поиска и внедрения новых форм и методов нравственного воспитания учащихся во внеклассной работе учебных заведений Министерства народного просвещения (1899–1917 гг.) – характеризуется: активизацией вопросов о необходимости корректировки форм и методов нравственного воспитания учащихся во внеклассной работе; определением четких правил поведения учащихся на занятиях и на переменах; признанием внеклассной работы неотъемлемой составляющей учебно-воспитательного процесса; пересмотром задач школы по нравственному воспитанию личности во внеурочное время; поиском и внедрением новых форм и методов нравственного воспитания личности во внеклассную работу.

Определены перспективы творческого использования в современных условиях педагогически ценных идей и практических достижений учебных заведений ведомства Министерства народного просвещения второй половины XIX – начала XX века по организации нравственного воспитания учащихся во внеклассной работе, а именно: душеполезное чтение; организация активного досуга учащихся; проведение литературных вечеров и утренников, беседы на морально-этические темы; организация общественно-полезного труда; шефство старших учеников над младшими; введение в школьную программу таких тем как этика поведения, нормы морали и некоторых других.

К прогностическим тенденциям дальнейшего развития вопросов нравственного воспитания учащихся во внеклассной работе в Украине можно отнести: сочетание коллективного и индивидуального воспитания школьников; внедрение новых и совершенствование уже известных форм и методов нравственного воздействия на

личность во внеклассной работе; использование педагогически ценного передового опыта в современной школьной практике и некоторые другие.

Ключевые слова: нравственное воспитание, внеклассная работа, учащиеся, нравственные качества, формы воспитания, методы воспитания, учебные заведения.

Biletska S.A. Students' moral education in extra-curricular activity of the educational institutions of the Department of the Ministry of Public Education in Ukraine (the second half of the XIXth – the beginning of the XXth century). – Manuscript.

The thesis for the Degree of Candidate of Pedagogical Sciences, specialty 13.00.01 – General Pedagogy and History of Pedagogy. – H. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Ministry of Education and Science of Ukraine. – Kharkiv, 2017.

The thesis deals with the theoretical issues and the experience of the organization of students' moral education in extra-curricular activity of the educational institutions of the Department of the Ministry of Public Education in Ukraine in the second half of the XIXth – the beginning of the XXth century. These are scientifically grounded stages of the issues development: the Ist stage – the stage of the theoretical substantiation of the concepts of a personality's moral education in extra-curricular activity of the educational institutions of the Department of the Ministry of Public Education (1854–1863); the IInd stage – the stage of the extension of the tasks and the content of a personality's moral education in extra-curricular activity of the educational institutions of the Department of the Ministry of Public Education (1864 – 1898); the IIIrd stage – the stage of the search for the new forms and methods of students' moral education and the implementation of them into extra-curricular activity of the educational institutions of the Ministry of Public Education (1899–1917)); the theoretical issues and the experience of the organization of students' moral education in extra-curricular activity of the educational institutions of the Ministry of Public Education of the studied period in the present conditions are actualized; the prognostic tendencies of the further development of the issues of students' moral education in extra-curricular activities are identified; new archival documents, not previously used to study the identified problem are implemented into the scientific circulation.

Keywords: moral education, extra-curricular activity, students, moral qualities, forms of education, methods of education, educational institutions.